

УДК 821.161.2.0(092):113/119

Олександр Санівський*

ПРОБЛЕМИ АНТЕЇЗМУ В РОМАНІ «ХЛІБ І СІЛЬ» М. СТЕЛЬМАХА

У статті розглянуто зміст концепту «антеїзм» та на основі аналізу тексту роману «Хліб і сіль» Михайла Стельмаха виокремлено його складові, закорінені у свідомість українців: сакральність землі; закоріненість українців у рідну землю; вартість землі; земля як жива істота; любов до праці на землі і водночас жорстокість землі та важкість праці. За специфікою, ретельністю та чуттєвістю зображення життя героїв твору, їхньої любові до рідної землі відчувається ставлення письменника до землеробської праці свого народу, своїх предків.

Ключові слова: концепт 'антеїзм'; земля; Михайло Стельмах; сакральність землі; закоріненість українців у рідну землю; вартість землі; земля як жива істота; любов до праці на землі; жорстокість землі.

Sanivskiy Oleksandr. The problems of atheism in M. Stelmakh's novel «Bread and salt».

The article considers the content of the concept of «atheism» and based on the analysis of the text of the novel «Bread and Salt» by Mykhailo Stelmakh singles out its components, rooted in the minds of Ukrainians: the sacredness of the land; rootedness of Ukrainians in their native land; cost of the land; land as a living being; love for work on the land, and, at the same time, cruelty of the land and difficulty of work. In the article we start from the definition of the content of the concept of «atheism» by O. Shevel as an important feature of the mentality of Ukrainian philosophical worldview, based on the deep emotionality of Ukrainians, attitude to native nature, reflected in the material and spiritual culture of Ukraine.

It was found that the selected components of the concept of «atheism» are embodied in the work as follows: the sacredness of the earth (nursing earth, Mother Earth, Earth as a gift or God's creation, a combination of the most important categories of being Home – Field – Temple and Faith – Hope – Love); rootedness of Ukrainians in their home ground (the land became part of people; people can give birth to bread); the value of land (in the work land is the highest value, it is more expensive than human life); earth as a living being (earth-woman, earth's breast as mother's breast, soothing human pain); love for work on the land (they taught to work on the land from an early age, work on it is the center of the child's dream), and at the same time cruelty of the land and hard work (hard work that exhausted the farmer, destroyed his health, drained strength, and sometimes even killed). For Ukrainians, earth is manifested in all spheres of their lives from sacred to household. It includes a number of attributive elements: the cult of the earth, the magic of the word, the magic of the subject – everything that makes up the worldview of Ukrainians, the system of their values, everything that is embodied in the folklore and traditional culture of the people.

Keywords: concept «atheism»; Earth; Mykhailo Stelmakh; sacredness of the land; rootedness of Ukrainians in their native land; the cost of land; the land as a living being; love of work on land; cruelty of the land.

Основою світовідчуття українського народу є поєднання таких складових як софійність, кордоцентризм, антеїзм. Видатний український філософ Г. Сковорода у своїх писаннях розмірковував про існування двох натур (видиму і невидиму) і трьох світів (великий світ (макрокосмос), малий світ (мікрокосмос) і світ символів (Біблія)). Видима натура – створіння (людське тіло, земле і все, що створено), а невидима – Бог, який проймає й утримує всі створіння [Сковорода 1973, с. 146].

* **Олександр Санівський**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна); e-mail: san4elo@ukr.net.

Матерію як об'єкт об'єктивної реальності досліджував М. Руденко: «Коли ми прагнемо підкреслити наш духовний зв'язок з субстанцією, можна називати її Богом. Коли ми вивчаємо її об'єктивні закони, потрібно називати її Природою, Матерією». Учений акцентує увагу на питаннях: «чи зберігаємо ми святість у душі до цих високих понять? Чи розуміємо власне призначення?» [Руденко 2015, с. 85].

Нині, коли майже всі аспекти життя суспільства пов'язані з економікою і бізнесом, ми не можемо не усвідомлювати особливої ролі праці на землі (передусім хліборобства).

Згідно з дослідженнями Л. Гумільова, кожен народ селиться на тій землі, яка відповідає його психотипу. При цьому не тільки той чи той народ обирає певний шматок землі, а сама земля, як жива і думаюча істота, обирає тих, кого вона згодна прийняти на своїх просторах. Більш того, земля наділяє людей певними рисами характеру, що відображають її ландшафт, і все це втілюється в культурі, способі життя, менталітеті. Видатний український географ С. Рудницький наголошував, що «від території і її природи й від расовости людського матеріалу залежить уся суть нації» [Рудницький 1923, с. 24]; «кожний нарід зв'язаний з краєм, в котрім живе, безчисленным числом узлів, почасти й дотепер не досліджених. Природа краю впливає на економічний й історичний розвиток народу, его побут і культуру. Навіть, як многі кажуть, на его характер і поезію» [цит. за Покотило 2008, с. 7].

В іншій праці вчений зауважує: «А українська земля така велика, так вигідно положена, така багата, український нарід такий великий, здоровий, здібний, має такі цінні завдатки в своїй простонародній культурі, що перед цим краєм, перед цим народом відчиняються в будучині величезні можливості» [цит. за Покотило 2008, с. 13].

Пропонуючи своє визначення антеїзму, О. Шевель зазначає: «Антеїзм – важлива особливість ментальності українського філософського світогляду. Глибока емоційність, ніжне ставлення до рідної природи – відображені в історії матеріальної та духовної культури України. Жага необмеженої свободи, необмеженої волі, закоханість у природу рідного краю втілені у тисячолітні звичаї і традиції» [Шевель 2012, с. 84].

Отже, українська нація увібрала в себе вільний дух безкраїх степів (любов до свободи, нескореність духу), плавність їхніх ліній відобразилась у характері населення (щирість, доброта, ліричність пісень, плавність (або навпаки різкість ліній, якщо говорити про українців Карпат) і найголовніше – любов до рідної землі, праці на ній). Саме це становить одну з головних рис українського національного характеру – антеїзм.

Усе це втілюється, як ми вже говорили, не тільки в багатій фольклорній спадщині та культурі нашого народу, але й у творах вітчизняних письменників – Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Стельмаха, Олени Теліги, Ліни Костенко та інших.

Тема землі є однією з центральних у творчості Михайла Стельмаха, що й не дивно, адже його змалку привчали батьки до роботи на землі. Б. Буряк писав: «Любов до землі, до людей, які її засівають, збереглася на все життя. У нього і зараз залишилась тверда хода хлібороба. Дарма що тепер йому доводиться ходити не по ріллі» [Буряк 1972, с. 6]. Спорідненість Михайла Стельмаха із землею відчувається в усіх його творах.

Мета нашої розвідки – дослідити проблеми антеїзму в романі «Хліб і сіль» М. Стельмаха.

Для досягнення мети маємо вирішити такі завдання: з'ясувати зміст концепту «антеїзм»; проаналізувати текст роману «Хліб і сіль» Михайла Стельмаха; виокремити складові концепту «антеїзм» («земля») у творі.

У суспільствознавстві «антеїзм» тлумачать як зв'язок із землею, природою, Всесвітом [Яценко 1999]. Термін «антеїзм» походить від імені грецького бога Антея (сина Посейдона (морського царя) та Геї (Землі)). За міфами Антей був непереможним, допоки торкався своєї матері Землі, з якої черпав силу. Образ Антея уособлює силу, яку дає зв'язок з матір'ю-батьківщиною [Агбунов 1994, с. 27]. Саме це «закорінення», нерозривний зв'язок із землею складає змістове наповнення антеїзму.

У романі «Хліб і сіль» М. Стельмаха ми виокремили такі складові концепту «антеїзм»: сакральність землі; закоріненість українців у рідну землю; вартість землі; земля як жива істота; любов до праці на землі і водночас жорстокість землі та важкість праці.

Для українського народу земля завжди свята, у романі читаємо: «Всяка Земля від Бога, тільки голі гори від нечистого» [Стельмах 1972, с. 157]. Письменик уміщує в роман легенду про створення Землі Богом [Завадська, Музиченко, Таланчук, Шалак 2002, с. 53]. У уста Давида Васюти слова про те, що будь-яка земля свята: «... тітка і ним (неродючим шматком землі. – О. С.) дорожить, бо ж це свята земля, дарма, що на ній нічого, крім ситняку і дротянки не росте» [Стельмах 1972, с. 156].

А свята вона ще й тому, що сам Господь на ній працював. Для українців, на думку А. Кульчицького, характерним є архетип «доброї», «ласкавої», «плодючої» Землі. «Не випускайте землі з рук, тримайтеся міцно за неї – вона єдина вас не зрадить» – вчили селяни своїх дітей. Повага ця часто доходила до обожнювання: «клянусь Землею» [Шевель 2012, с. 84].

Так пояснювали й батьки Гната Щербини: «Держіться, діти, плуга, то якось будете жити на світі, бо за ним сам Господь ходив, – згадував свої найкращі щедрівки, в яких колись пророки воли запрягали, Бог за плугом ходив, Святий Петро поганяв, а Божа Матір пшеницю сіяла, але потім десь-то богам надокучила мужицька робота, то й занехаяли її, але таки опустили на землю золотого плуга, щоб хлібороб ним усякий люд годував: і роботящий і ледащий» [Стельмах 1972, с. 166].

Автор роману в одному невеличкому абзаці поєднав відому українську колядку: «А в полі, в полі сам Господь ходив, // Діву Марію за ручку водив. // Діва Марія їсти носила, // Їсти носила, Бога просила: // – Зароди, Боже, жито-пшеницю, // Жито пшеницю, всяку пашницю. // Що в полі зерно, то вдома добро» [Сивачук 2002, с. 41] та міф про походження скіфів, у якому йдеться про золотий плуг (рало), що впав на землю до ніг синів прародителя Таргітая – Ліпоксяя, Арпоксяя і Колоксяя. За міфом, плуг потрапив у руки молодшого сина – Колоксяя, що в перекладі означає «Сонце-цар». Так божества визначили того, хто буде царем скіфського народу. Значимо, що, за свідченнями Геродота, у Скіфії існувало три держави – орачів-хліборобів, воїнів та вищих верств – жерців і полководців [Українські традиції 2003, с. 12–13].

На думку О. Шокала, слово *коло* питомого походження й означало «сонце», і колом денне світило позначається в символічних зображеннях українського народного декоративно-прикладного мистецтва, символізує «уладований цикл праці хлібороба, циклічну нескінченність і владованість життя на землі й в усьому Білому світі», воно є «космічним джерелом

хліборобства й центральний архетип агрокультури», «означає ладування на землі, вирощувати, плекати» [Шокало 2018].

З ладуванням пов'язували деякі обряди, що дійшли до кінця ХІХ – початку ХХ століття. Зокрема, йдеться про заклик весни, коли, за свідченням етнографа Ю. Красовської, виконавиці обряду здіймали до неба обидві руки (відгомін цього обряду збережено на українських вишитих рушниках), протяжно, ніби «здалеку» співаючи веснянки [Рыбаков 1987, с. 671]. На рушниках ці виконавиці уособлюють язичницьку богиню, покровительку жіночої долі і праці Мокош, а фігури, зображені обабіч неї (інколи антропоморфні, тоді вони тримали в руках соху, або зооморфні – коні, лосихи, оленці), символізували Ладу і Лелю (їх часто називали Рожаницями).

Заклик весни тісно пов'язували зі святом на честь уже християнських святих Бориса і Гліба, канонічне іконографічне зображення яких нерозривно пов'язане з першими сходами – паростками («крин») [Рыбаков 1987, с. 671–672]. Ці святі також пов'язані з землеробством. Це вони запрягли змія-ящура в рало і пропахали велетенські Змієві вали [Рыбаков 1987, с. 672]. Історик підкреслює, що показовим є факт вшанування перших руських святих Бориса і Гліба було присвячено давньому святкуванню перших сходів, паростків, молодіої зелені. На честь Бориса встановлювалися хрести (дольмени з хрестами), як символ зв'язку з давньою аграрною магією [Рыбаков 1987, с. 674].

Символічною є згадка М. Стельмаха кладовищенських хрестів, як символ родини, що припинила своє існування на рідній землі. Ідеться про Чайченків, які вирішили переселитися в Сибір, сподіваючись отримати там свій шматок землі, а, отже, і кращу долю. Тільки стара Чайчиха розуміє, що не буде там, на чужині, краще. Це відчувають і самі переселенці, тому немає в них ані гамору, ані жартів у розмовах, ані веселоців. Тихо від'їжджають вони в чужі краї: «Чайченко тоскними, одичалими від смутку очима востаннє вбирає в себе і галяву, вогкувату голубиць розкиданих хаток, що аж потягнулись до нього, і тяжкі чорні стіни панського лісу, і дальні поля, що бігли й не добігали до чоловіка, на які вже він ніколи не вийде ні з плугом, ні з дряпаком» [Стельмах 1972, с. 50].

Письменник уже на початку твору акцентує увагу читача на нероздільній для українців єдності «рідна земля – рідна домівка – батьки (мати й батько)», що відповідає триєдності «Дім – Поле – Храм», у якій із храмом часто асоціюється образ матері.

Тому в уста матері-Чайчихи автор вкладає прохання-молитву-замовляння за своїх дітей та онуків і сподівання на кращу долю: «Хай тобі, дитинко, буде все і з землі, і з роси, щоб ти був, мов золото, ясний, наче весна, красний, мов хліб добрий ... Хоч би він виріс на своїй землі, хоч би йому не обкипав кров'ю тугий, мов з каменю випечений, наймитський хліб. Навіть подумати страшно, який то Сибір. Тут він для людей лише тріщить лютими морозами і дзвонить кайданами. То хай він тепер усім тільки добрим зерном задзвонить» [Стельмах 1972, с. 26–27].

Однак передчуття говорять жінці інакше. Зникає їїня родина, вона ніби вмирає, що автор символічно показує в описі хати-пустки. Образ, який і у творчості Г. Квітки-Основ'яненка, і в Т. Шевченка, і в М. Костомарова символізує «смерть», винищення родини. Стельмахів опис такої хати надзвичайно насичений образами-символами: «До хрещатих воріт підкотили сани-оплени (на саях, під саями в давні часи ховали, на саях проводжали в останню путь померлого. – О. С.). Зігнуті, тьмяно окреслені постаті почали метушливо виносити з оселі останні пожитки і збіжжя. Хатні двері вже не

зачинались (за традиціями українців, у хаті, де був небіжчик двері, ворота обійстя не зачиналися. – О. С.) і *зеленувато-сивий туман холоду* (що більше нагадує туман на цвинтарі. – О. С.) навіки виганяв з усіх кутків житла тепло її дітей, внуків. Він, здається, виганяв і життя з перемученого тіла Чайчихи. ... Хтось у хаті погасив сліпачок, і потемніли невелички шибки, і зникла за ними, мов жива душа, середина оселі» [Стельмах 1972, с. 25].

Недобрі передчуття прокидаються в душі її сина Івана Чайченка, який, дивлячись на малих дітей, пригадує, що люди «з Сибіру привозили землю у вузлику, а він везе на Сибір у вузлі своїх дітей. Наче на обмін, чи як?» [Стельмах 1972, с. 51].

Зі смертю асоціюється й образ самої покинутої дитьми й онуками Чайчихи. Зазначимо, що образ птаха-душі – один з найпоширеніших в українській міфології. Етнографічні дослідження засвідчили побутування в Україні вірувань про те, що «душа має вид: птиці, мухи, пари» [Онищук 1912, с. 323]. Ф. Колесса, аналізуючи вірування про душу спираючись на праці І. Котляревського та Л. Нідерле, узагальнив: «Душа звичайно приймає вигляд птаха, голуба, ластівки, зозулі, солов'я, крука, мухи, пчолы» [Колесса 2001, с. 21]. У фольклорних творах у вигляді птаха прилігає душа померлої матері до дитини: «Ой то не зозуля, то рідная мати ...» [Летіла зозуля, арк. 29]. При цьому образ душі-зозулі тісно пов'язаний з віщуванням, передчуттям, переважно поганим. Так і у творі М. Стельмаха, душа Чайчихи передчуває недобре, б'ється, тріпочеться у прагненні зупинити дітей і онуків, не дати їм поїхати на чужину.

За дослідженням Н. Кожевникової та З. Петрової, у поетичних і прозових творах ХІХ–ХХ ст. активно використовувався образ птаха-душі, що засвідчено у «Матеріалах до словника метафор і порівнянь російської літератури ХІХ–ХХ ст.». У книзі, що її цілком присвячено птахам, підтверджено, що за метафору душі й серця правили пташка, ластівка, голуб, орел, лебідь, альбатрос, кречет, яструб, *чайка*, буревісник, стриж, сова, гуска, дрохва, гагара (гагак), зяблик (зяблиця), горобець, ворона, курка, півень, іволга (вільга), сокіл, синиця, зозуля, вільшанка, щиголь та інші [Кожевникова, Петрова 2000, с. 131–143].

У словнику «Знаки української етнокультури» В. Жайворонок зазначає, що у фольклорі птах виступає символом «засмученої матері-вдови (є легенда про вдову, що, сумуючи за загиблим чоловіком, обернулася на чайку), а також України-матері, що вивела дітей при битій дорозі, як у пісні І. Мазепи “Ой горе тій чайці” (можливо, від незахищеності птахи, яка, жалібно кигикаючи, все шукає притулку й власного гнізда, бо кажуть: “Пій, пій, чайка, де твої яйка!”» [Жайворонок 2006, с. 633]. З образом великої чайки уособлюють матір [Гура 1997, с. 729].

Крім того, птах виступає віщуном майбутнього, що є «генетично спорідненими й походять із вірувань, згідно з якими птахи відлігають в місця перебування людських душ. Символічні функції птаха – анімістична та віщувальна – зіставні й у тому, що їх приписують багатьом різним представникам птаства, хоч інші функції конкретних видів птахів є цілком різними і мають чітку персоніфіковану характеристику» [Маєрчик 2011, с. 220]. Чайки віщують шторм (у нашому випадку небезпеку, біду, страждання, випробування), що наближається до берега.

У монографії «Символика животної в славянській народній традиції» О. Гура наголошує, що функція віщунів смерті покладається на більшість птахів [Гура 1997, с. 536–718]. Великого значення в символіці птаха надається його крику, що нагадує крик згорьованої матері, яка втратила дитину.

Тому М. Стельмах, аби підкреслити трагічність події – утрата дітей, рідної домівки, яку довелося продати, автор присвоює героїні прізвище Чайченко, порівнюючи її з цією птахою: «Але стару потягнуло до тієї хати, в ку її піввіку тому, обсипану зерном, у вінку, у стрічках, увів Михайло Чайченко, у якій вона стала згодом не тільки Чайчихою, а й тією безталанною чайкою, що виводила дітей на чужих полях, при битій дорозі, і які тепер самі подалися на биті шляхи зі своїми чайченятами, покинувши стару безпорадну чайку» [Стельмах 1972, с. 53].

Відчуття трагедії ще більше посилюються в романі описом спустошеного обійстя Чайченків: «Не доходячи до свого подвір'я, вона звиклою до лиха душею відчула нове горе ... Глянула стара – і здригнулася всім тілом. На її хаті, зриваючи сніпки і лати, вже орудували поденщики Плачинди. Курявою розсипалися протрухлі китиці, скреготали цвяхи, відділяючись од сухого дерева, а біля старої груші валялося потрошене гніздо лелек. В його заплетеному прутті тремтить самотня, вітром не вивіяна пир'їна (а скоріше, сама Чайчиха, що не захотіла полишати своєї рідної землі. – *О. С.*) – останній слід молодих пташиних крил. ... Оце і все, що було її, що залишилось на подвір'ї після виїзду чайченят» [Стельмах 1972, с. 53–54].

Туга згорьованої матері проявляється в її звертанні до Господа. Хрест, встановлений на в'їзді в село (еквівалент Храму), та хліб, покладений на вишитому рушнику, стають у М. Стельмаха символом людського горя. Жінці здавалося, що й «хліб плаче за тими людьми, які увесь вік робили біля нього і, втішаючись або журячись клали його тільки на стіл або на землю, а тепер положили на білий сніг. Вона опустила перед хлібом на коліна, над силу підводячи вгору голову і руки» [Стельмах 1972, с. 52]. Акцентуємо, що в цьому контексті зображено причастя, що ще раз підкреслює втілення Храму як однієї з найважливіших категорій буття нашого народу: хліб, покладений на білий (символ чистоти і безгріховності) сніг, символізує тіло Христа, а краплі, що висіли на «проржавілих, забитих в руки цвяхах сукровицею» [Стельмах 1972, с. 52], є символом його крові. Тому Чайчиха, перебуваючи в такому Храмі, молить у Бога не про чудо, не про рай, а «тільки ревно благала, щоб її діти не засівали землю слізьми, хай він пошле їм просте селянське щастя, а їй хоч і зараз вічний спокій» [Стельмах 1972, с. 53]. Тож навіть у найтрагічнішу хвилину життя жінка молить у Господа про можливість дітям працювати на своїй землі, що й становить «просте селянське щастя» [Стельмах 1972, с. 53].

Таке ставлення до землі в українців, на думку О. Братко-Кутинського, пов'язане з тим, що територія України «є тим містичним місцем планети Земля, на якому відбувається передача естафети знань від послідовно змінюючих одна одну рас земної кулі: лемурийської, атлантичної, арійської. Це означає, нарешті, що саме ця земля мала породити сільське господарство нової раси, оскільки лише такий величезний масив такого багатого ґрунту міг забезпечити сталі врожаї позбавленим ефективною технологією людям арійської раси, що переживали свою кам'яну добу, спонукали їх до землеробства, до осілості, а отже, й до дальшого поступу» [Братко-Кутинський 2008, с. 21].

За С. Кримським, для українців найважливішою категорією буття є символічна трійця – Дім, Поле, Храм, у якій Дім символізує сакральне доквілля, буття; «місце, де людина займає чільне місце» [Кримський 2009, с. 56]. Пригадуючи Шевченкове «В своїй хаті своя сила, і правда, і воля», не можемо не навести слова Стельмахових героїв, для яких усе, що треба, – просто мати СВОЮ землю, СВОЮ хату і можливість займатися улюбленою працею на землі,

мати «просто селянське щастя» [Стельмах 1972, с. 53]. «І дарма, чоловіче, що в когось на полі росте хліб, а в тебе від чужої праці виростає горб, ти все сподіваєшся, що життя переінакшиться і ти будеш мати свою нивку і якесь щастя.

І от довічна твоя надія – твоя земля – лежить перед тобою і ледь-ледь бринить потемнілою стернею. Але кращої музики, як ця, ніколи не чув Мар'ян» [Стельмах 1972, с. 642].

Мрії про це зароджуються ще в дитячому віці: «навіть Максим прикидає в голову, що і йому, коли виросте, краще було б мати шматок землі десь поруч з дідовим пішаком. Ех, аби то гроші в нього, Максима, були! – і землю купив би, і хату поставив би таку, що до всякого б сміялася» [Стельмах 1972, с. 256], тобто бути справжнім господарем, людиною праці, чоловіком, якого всі поважають: «А як би він статечно ішов святами у гості до батьків, з хлібом і сіллю, а то й з гостинцем яким» [Стельмах 1972, с. 256].

Для українця-селянина категорія Дім – Поле – Храм поєднується з категорією Віра – Надія – Любов, тобто віра і надія мати СВОЮ землю поєдналися в любові до неї та праці на ній. Саме з цього розпочинається справжня любов, за словами американського письменника У. Сарояна: «Покохай спочатку хмарку, квітку, камінь. І потім через досвід почуттів сформуї образ справжньої любові. Ми у житті починаємо з найскладнішого – з любові до іншої людини. І тому зазнаємо поразки. Але в цьому полягає велика таємниця нашого спілкування, коли любов потребує поєднання з надією та вірою» [Кримський 2009, с. 62].

Мар'ян Поляруш, цей «споконвічний наймит», також мріє: «І як же ти можеш книжки писати», – подумки звертається він до пана Тугаєвича, – «коли на макове зерно не тямиш, що таке земля для дядько? Тобі усе б від мужиків до панських воріт гребти. Та не буде такого. Отримає-таки хлібороб свою ниву, та й без страху буде засівати її, без страху буде доглядати дітей» [Стельмах 1972, с. 392].

За такого ставлення до землі, її значення підіймається до найбільших висот, за неї можна все перетерпіти, пережити, здійснити, адже якщо не за землю, «то інакше нема за що», вважає дід Дунай (Іван Ярош) [Стельмах 1972, с. 261]. Та й селянин «без землі – це риба без води», – наголошує Гнат Щербина [Стельмах 1972, с. 389], тому й не може людина відмовитися від неї, говорить дід Дунай, порівнюючи землю з царем [Стельмах 1972, с. 399].

Земля постає для героїв роману й як жива істота, яка «думає свою думу перед тим, як піти в ріст», чим прирівнюється до жінки, яка очікує дитину «думає і прислухається до чогось, як прислухається до всього і до себе жінка, що почула себе матір'ю» [Стельмах 1972, с. 391].

Таке порівняння землі з матір'ю ґрунтується на давніх слов'янських, навіть індо-арійських міфах, в яких ідеться про шлюб Батька-неба з Матір'ю-землею. «Небо діє як чоловіча зашпіднююча сила, яка проливає на землю своє зігріваюче проміння і життєдайний дощ, а земля приймає весняне тепло і дощову вологу в своє лоно і дає плід» [Белякова 1995, с. 110].

У романі Мар'ян Поляруш вслухається в навколишній світ, відчуває його, говорить із ним: «І Мар'яну здається, що й туман жива істота, що й він, як і Мар'ян, любить землю, прикриває її від недоброго нічного ока, а вигляне сонце – то й покотиться, помандрує низинами та дібровами, умивши своїми чистими сльозами кожну грудочку і зілинку» [Стельмах 1972, с. 391]. Він припадає до земних грудей, відчуває «її обличчям, руками і серцем і довго-довго мовчить, а

потім починає розмовляти зі стернею, втішаючи її, що нарік тут буде червона пшеничка, що він сам її посіє, сам буде доглядати і косити. Він побачив себе косарем на своєму полі і на неголеній щоці відчув сльозу» [Стельмах 1972, с. 643]. Кольоровий акцент «червона пшеничка» використаний для позначення її якості. Для українців «червоний» / «красний» співзвучний словам «красивий», «гарний», «ярий» (звідси «яра пшениця»), «прекрасний» (пре-красний, тобто яскравий, блискучий, вогняний, світлий, сяючий, що пов'язують із сонячним світлом, сонцем [Войтович 2002, с. 252]). За В. Войтовичем, червоний колір «символізує красу, радість та любов до життя» [Войтович 2002, с. 474].

У Г. Сковороди читаємо: «У нас користь з красою, краса з користю неподільні», а Є. Маланюк зауважує, що «слово “гарний”: в українській мові “гарний” виступає і в сенсі “красивий”, і в значенні “доброти” (гарний врожай, гарна людина)» [цит. за: Покотило 2008, с. 10].

Отже, для Мар'яна Поляруша «червона пшениця» – прекрасна, бо вирощена на своїй землі, сонячна, бо зросла на СВОЇЙ землі під СВОЇМ сонцем.

Земля асоціювалася із самою людиною. Люба в розмові з Яковом Плачиндою говорить: «... ми темні, як сама земля, люди» [Стельмах 1972, с. 492]. Маємо підкреслити, що, називаючи людей «темними», Люба говорила не про відсутність освіти, а про «простоту». Адже на землі все просто: працой чесно – і матимеш свій хліб.

Дещо інакше пише автор про чорнозем, що асоціюється у творі з чоловічою силою. Це й не дивно. Адже за свідченням екологів, чорнозем – унікальний ґрунт. Окремі регіони України, зокрема Наддніпрянщина і Надністрянщина – єдине у світі місце, «де ширина чорноземної зони досягає 500 км ... До того ж, на відміну від інших “кислих” чорноземів, чорнозем згаданої зони “солодкий”, що забезпечує природну високу якість злаків, городини і садовини» [Братко-Кутинський 2008, с. 20].

Тому зрозумілим стає бажання людей «ножем замість масла» намазувати на хліб [Стельмах 1972, с. 382].

«Благодатний ґрунт» не тільки був щедрим на врожай, але й лагідний для людей. У романі М. Стельмаха йдеться про його лікувальні властивості. Побитий на допиті Роман Волошин лягає на землю, яка, «наче бажаючи допомогти людині, жадібно вибирає частку болю з понівеченого тіла, сонце лагідно заплющує парубкові вії ...» [Стельмах 1972, с. 483].

Однак не завжди лагідною була земля – посуха, неврожаї, важка праця, що вбиває хлібороба, тоді вони ставали «невольниками землі» [Стельмах 1972, с. 438]. Автор із сумом пише: «Страшно, коли людина живе на землі, неначе у вічній тюрмі, страшно, коли дитя з шести-семироків стає довічним наймитом, страшно, коли у квітневій воді, що небом і райдугою розплігається, дівчата, мочачи коноплі економії, вбивають своє здоров'я, дівочтво і материнство, страшно, коли земля, мов сукровицю, викидає своїх дітей у чужі краї» [Стельмах 1972, с. 217]. Та ще страшніше, коли робота на землі забирає в дітей найдорожче – матір. Іван Ярош згадував: «Здається, мати ніколи не знала ні спочинку, ні втоми. І тільки одного разу Іван побачив, як не витримала вона каторжної праці. Весною на своїм полі вони сіяли ярицю. В неждано мати зупинилась, приклали руку до грубої, з мішковини, сіви, саме там, де мало бути серце, похитнулась, тихенько і здивовано ойкнула та й упала обличчям донизу на м'яку землю. Він кинув коні, запряжені в борони і чимдуж побіг до матері, яка, здавалося, вросла у обвіяну сизувату землю» [Стельмах 1972, с. 438–439].

Неодноразово у творі М. Стельмах підкреслює закоріненість українців, їхню спорідненість із землею. На початку твору він говорить про нерозривний зв'язок хлібороба із землею. Прощаючись із матір'ю, Іван Чайченко поклав руку на стовбур груші. Автор підкреслює: «І кора дерева, і рука людини, однаково темні і потріскані, однаково в зморшки кори і руки до самої крові в'їлася земля. Її вже не одмиють ніякі води. З цією землею хлібороб і в домовину ляже, і до Бога на суд піде» [Стельмах 1972, с. 24].

З людського тіла, на думку героя роману Івана Яроша, може прорости зерно. Ця думка з'явилася тоді, коли він дивився на тіло померлої матері: «І що тоді його найбільше вразило – це материні ноги, вірніше, не ноги, а п'яти. Чорні і розтріскані, як лан у посуху, вони були забиті ґрунтом; а з його пилку виглядала пара зерняток пшениці. І припадаючи до нерухокої постаті, до темних, смагою і землею обведених уст, він тоді з жахом подумав, що на таких ногах і хліб може зійти ...» [Стельмах, 1972 с. 439].

Наприкінці роману М. Стельмах утілює віру і сподівання українців на СВОЮ землю. Скалічений Мар'ян Поляруш (утративши три пальці лівої руки, що майже унеможливило його працю косарем) узимку, не маючи змоги дочекатися літа, бере косу і виходить у засніжене поле, щоб призвичаїтися косити ниву скаліченою рукою. Це гімн, складений письменником хліборобу та його важкій праці. Письменник стверджує, що нічого не може відвернути українців від їхньої важкої і святої праці: «Тут він пильно дивиться на свою скалічену руку, поправляє перев'язку, далі правою рукою береться за ручку, а двома пальцями лівої – за верх кісся. І ось, по-косарськи розставивши ноги, чоловік повів косою. Вона неслухняно врзалась у сніги, розпоролася їх і носом вискочила догори. Мар'ян зручніше перехопив кісся. Коса ще крутнулася, а потім рівніше попливла по лискучій скоринці, розкошуючи її на срібний туман. А далі чоловік пішов зовсім упевнено, і коса не крутилась, не підсакувала у його руках» [Стельмах 1972, с. 663].

У цей момент Мар'ян з нещасного, забитого, скаліченого перетворюється на велику Людину, повертає свідомість і волю своїх предків – козаків, скидає ярмо, надіге на українців російською імперією – кріпацтво і свідомість кріпака, набуває космічних рис великого Орія – правічного бога слов'ян: «Щось страшне і величне було у цій косовиці. Вона бентежно хвилювала душу вчителя, сповнювала вірою в те, що ніяка біда, ніяке каліцтво і скрута вже не зломлять чоловіка. І коли Степан Васильович усім серцем збагнув, що перед ним проходить засніженим полем не раб, а людина ... А на полі злиднями чавлений, громом битий, залізом рубаний косар косив сніги і раз по раз бачив, як у далині, аж під самим обрієм, поставала інша, не холодом скута земля ...» [Стельмах 1972, с. 663]. Його земля, багата, засаджена золотою (красною, червоною) пшеницею, наповнена радістю і вірою у щасливе майбутнє.

Отже, ми з'ясували, що виокремлені нами складові концепту «антеїзм» утілено у творі таким чином: сакральність землі (земля-годувальниця, Земля-Мати, Земля як подарунок або Боже творіння, поєднання найважливіших категорій буття Дім – Поле – Храм та Віра – Надія – Любов); закоріненість українців у рідну землю (земля увійшла в плоть і кров людей; з людей може зродити хліб); вартість землі (у творі земля постає найвищою цінністю, вона дорожча за людське життя); земля як жива істота (земля-жінка, груди землі, як груди матері, що втамовують людський біль); любов до праці на землі (до праці на землі привчали малечку, праця на ній є центром мрій дитини), і водночас жорстокість землі та важкість праці (важка, каторжна праця, що висувувала

хлібороба, знищувала його здоров'я, висмоктувала сили, а подекуди навіть убивала). Для українців земля проявляється в усіх сферах їхнього життя – від сакральної до побутової. Вона включає низку атрибутивних елементів: культ землі, магія слова, магія предмета – усе те, що складає світогляд українців, систему їхніх цінностей, усе, що втілено у фольклорній і традиційній культурі народу.

ЛІТЕРАТУРА

- Агбунов, М. (1994). *Античные мифы и легенды*. Мифологический словарь. Москва, 368 с.
- Белякова, Г. С. (1995). *Славянская мифология*. Москва, 239 с.
- Братко-Кутинський, О. (2008). *Феномен України*. Київ, 301 с.
- Буряк, Б. (1972). Слово про художника і людину. [У:] Стельмах, М. *Твори*. У 6 т. Київ, т. 1, с. 5–20.
- Войтович, В. (2002). *Українська міфологія*. Київ, 663 с.
- Гумилев, Л. Н. (2001). *Этногенез и биосфера Земли*. Санкт Петербург, 642 с.
- Гура, А. В. (1997). *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва, 910 с.
- Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури*. Словник-довідник. Київ, 703 с.
- Завадська, В., Музиченко, Я., Таланчук, О. і Шалак, О. (2002). *100 найвідоміших образів української міфології*. Київ, 448 с.
- Кожевникова, Н. А. & Петрова, З. Ю. (2000). *Материалы к словарю метафор и сравнений русской литературы XIX–XX вв. Птицы*. Москва, 476 с.
- Колесса, Ф. (2001). Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядовості. [У:] *Записки НТШ*. Львів, ССXLII, с. 7–82.
- Кримський, С. (2009). *Ранкові роздуми*. Київ, 120 с.
- Летіла зозуля (родинно-побутова пісня). *Науково-дослідна лабораторія «Проблеми підготовки студентів-філологів до українознавчої роботи в школі» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, ф. I, спр. 412, арк. 29.
- Маєрчик, М. (2011). *Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу*. Київ, 325 с.
- Онищук, А. (1912). Похоронні звичаї й обряди в селі Карлові Снятинського повіта. [В:] *Етнографічний збірник НТШ*. Львів, XXXI–XXXII, с. 315–338.
- Покотило, А. (2008). Антеїзм як основа світогляду українців. [В:] *Артанія*, кн. 10, № 1, с. 6–13.
- Руденко, М. (2015). *Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології*. Київ, 680 с.
- Рудницький, С. (1923). *До основ українського націоналізму*. Відень ; Прага, 163 с.
- Рыбаков, Б. (1987). *Язычество древних славян*. Москва, 782 с.
- Сивачук, Н. П. (2002). *Українські народні дитячі колядки, щедрівки та посівальні пісні*. Київ, 43 с.
- Сковорода, Г. (1973). Начальная дверь ко християнському добронравію. [У:] *Повне зібрання творів*. У 2-х т. Київ, т. 1, 532 с.
- Стельмах, М. (1972). Хліб і сіль. [У:] *Твори*. В 6-ти томах. Київ, т. 1, 663 с.
- Українські традиції* (2003). О. В. Ковалевський (упоряд.). Харків, 573 с.
- Шевель, А. О. (2012). Ментальність українців крізь призму природи. [У:] *Наукові праці Чорноморського державного ун-ту імені Петра Могили. Сер.: Політологія*, т. 204, вип. 192, с. 83–86.
- Шокало, О. (2018). *Антеїстична основа українського світогляду*. URL: <https://4hvyliia.com/novyny-usim/anteistychna-osnova-ukrainskoho-svitohliadu.html> (дата запиту: 22.03.2021).
- Яценко, Н. Е. (1999). *Толковый словарь обществоведческих терминов*. Санкт-Петербург. URL: http://www.slovarnik.ru/html_tsot/a/anteizm.html (дата запиту: 22.03.2021).

Подано до редакції 25.03.2021 року
Прийнято до друку 20.04.2021 року